

MŰHELY

LYUKAKBÓL SZÓTT HÁLÓ: HÁZTARTÁSOK KÖZÖTTI TÁMOGATÓ KAPCSOLATOK ROMA ÉS NEM ROMA SZEGÉNYEK KÖRÉBEN

MESSING Vera

MTA Szociológiai Kutató Intézet
H-1016 Budapest Úri u. 49.; email: messingv@mail.socio.mta.hu

Összefoglaló: Az alább ismertetett kutatás társadalmi, pontosabban háztartások közötti támogató kapcsolatokat vizsgálja szegény roma és nem roma háztartások körében. A kapcsolatok egyetlen vetületére koncentrálok: milyen anyagi és nem anyagi háztartásközi támogatói kapcsolatok segítik a szegények életét. A rendelkezésre álló adatoknak köszönhetően összehasonlíthatóak az azonos körülmények között élő roma és nem roma szegények, valamint a teljes lakosság támogató kapcsolatainak jellemzői. A kutatás legfontosabb eredménye az, hogy a roma szegények számottevően kapcsolatszegényebbek, mint nem roma társaik, valamint az, hogy a roma háztartások közötti támogató kapcsolatok léte erősen függ a regionális elhelyezkedéstől és az adott településen élő romák vélhető identitásától, történeti háttérétől. A tanulmány végén megfogalmazok további kutatásra érdemes hipotéziseket, amelyek vizsgálata közelebb vihet a romának tartott népesség sokszínűségének, különböző alkalmazkodási stratégiáinak megismeréséhez.

Kulcsszavak: szegénység, háztartásközi támogató kapcsolatok, roma, etnikai csoportok, megélhetési stratégiák

BEVEZETÉS

A nemzetközi szakirodalomban több olyan kutatásról olvashatunk, amely a kisebbségi-etnikai vagy szegénységi csoportok életét kapcsolati hálójuk elemzésével tárja fel. Az első meghatározó antropológiai tanulmány e témában az Egyesült Államokban született. Carol Stack (1974) egy amerikai kisváros afro-amerikai gettójában végzett résztvevő megfigyeléseket az adott környéken lakók mindennapi életéről, kapcsolatairól, megélhetési stratégiájukról. A könyv bemutatja, hogy a súlyos szegénységtől és társadalmi kirekesztettségtől sújtott gettóban élő afro-amerikai családok alapvető túlélési stratégiája a sűrű és egyedül a kölcsönösség feltételét szabó támogató (rokoni és nem rokon) kapcsolatok hálózatának kiépítése és tudatos, aktív fenntartása. Ez jelenti a legjobb, legracionálisabb alkalmazkodási stratégiát egy olyan társadalmi közegben,

ahol a szegénység a jövedelmek kiszámíthatatlanságával párosul. Szakirodalmi kifejezéssel élve: a *bonding* típusú kapcsolatok¹ gyakorlatilag a túlélés feltételét jelentik a gettóban. E. Anderson (1976) szintén városi gettóban végzett etnográfiai kutatása afro-amerikai férfiak kapcsolatainak jellegét, hierarchiát és a kapcsolatok jövedelem-szerzésben történő felhasználását taglalja.

A Világbank az átalakuló társadalmak szegénységét vizsgálva (Dudwick–Kuehnast 2002; Dudwick et al. 2003; Rose 1998; Cox et al. 1997; Narayan 1999) pedig arra a következtetésre jutott, hogy a kvalitatív hálózat-elemzési megközelítés jól magyarázza a volt szocialista társadalmak elmélyülő és kilátástalanná váló szegénységét. Ezek a kutatások arra derítették fényt, hogy – különösen a kevésbé modernizálódott társadalmakban – a társadalmi-gazdasági átalakulás időszakában az évszázadok óta működő, a társadalom szövetét jelentő – az állampárti időszakban erózióknak indult – rokoni-kölcsönösségi viszonyokon nyugvó kapcsolati hálók a piaci viszonyok térnyerésével teljesen felbomlottak. Elveszítették korábbi társadalmi funkciójukat, vagyis nem nyújtják a szegényebbek számára azt a háttérrel, amely kölcsönös támogatást, önkéntes segélyezést és a megélhetés biztonságát jelentette. Nem tartható tehát az a közkeletű feltevés, hogy a szegények, a formális gazdaságból kiszorultak kapcsolati-rokoni hálójuk segítségével képesek fenntartani magukat és átvészelni az időszakos kríziseket, és az sem, hogy ezek a hálók fenntartsanak a mobilitási esélyek minimumát.

Más szempontból elemezte F. Kalter (2005) a második generációs németországi törökök kapcsolatait. A tizenöt évet átölelő követéses vizsgálatában arra keresett magyarázatot, hogy mi lehet az oka annak, hogy a Németországba különböző országokból bevándorló csoportok második generációjának képviselői közül a törökök kiemelkedően nagy hátránnyal rendelkeznek a munkaerőpiacon. Azt találta, hogy a második generációs törökök munkaerő-piaci helyzetét alapvetően meghatározza az, hogy voltak-e gyermekkorukban nem török barátai. Vagyis az etnikai határokon átívelő „hídszerű” kapcsolatok² gyerekkori jelenléte meghatározó hatással bír a későbbi munkaerő-piaci integráció és jövedelem-szerző képesség tekintetében.

Magyarországon a szerzteágazó „roma”-kutatások ellenére nemigen készült a témában publikáció. Két műhelyben találtam kapcsolati hálóra vonatkozó kutatási fejezetet. Az egyiket a Delphoi Consulting készítette egy nagyobb kutatási projekt

1 A társadalmi tőkével kapcsolatos újabb kutatások a társadalmi tőke három formáját – *bonding* (megkötő), *bridging* (hídszerű) és *linking* (átívelő) – különböztetik meg (Putnam 1993; Narayan 1999; Woolcock 1998). A „megkötő” kapcsolatok a bizalmon, reciprocitáson, szolidaritáson alapulnak, és viszonylag zártak. A társadalmi előrelépést és a mobilitást ezzel szemben a társadalmi csoportokon átnyúló kapcsolatok segítik: ezek a „átívelő” (*linking*) és a „hídszerű” (*bridging*) kötések. A hídszerű kapcsolatok társadalmi csoportokon átnyúlnak. Az ilyen tőkével rendelkezőkre jellemző, hogy kapcsolataik révén egy csoport tagjaiként hozzáférhetnek más csoport forrásaihoz. Az „átívelő” (*linking*) kapcsolat a társadalmi hierarchiában magasabb fokán, hatalommal rendelkezőkkel való kötéseket jelöl. A különböző típusú kapcsolatok eltérő funkcióval bírnak: a megkötő kapcsolatok – a családban, szűk baráti körben vagy szomszédságban – elsősorban a biztonsági háló szerepét töltik be. A hídszerű kapcsolatok, melyek a különböző kapcsolatháló közötti átjárást teszik lehetővé, a lehetőségek, a társadalmi mobilitás fenntartását segítik, míg az átívelő kötések az egyén és az intézmények és egyéb rendszerszerű képződmények között átjárást és az ebből adódó előnyöket táplálják. A különböző típusú kapcsolatok eltérő támogatási formákat jelentenek, így érthető, hogy a tőketípusok közötti egyensúly is lényeges az egyén kapcsolati hálója szempontjából. Például, a „megkötő” típusú kapcsolatok túlsúlya korlátozhatja az átívelő és hídszerű kapcsolatok létrejöttét, avagy fenntartását.

2 Lásd az előző lánkjegyzetet.

keretében³, amely nem tartalmaz sem inter-etnikus sem romák közötti összehasonlítási lehetőséget szociális helyzet, regionális eloszlás, vagy egyéb meghatározó tényezők függvényében. Jelenleg folyik a TÁRKI-ban a romák baráti kapcsolatait feltérképező kutatás⁴, ennek azonban még nem jelent meg publikációja.

A legtöbbet mégis az etnográfiai és antropológiai munkákból tudunk meg arról, hogy milyen kapcsolatokra építenek, milyen megélhetési stratégiákkal rendelkeznek különböző roma közösségek és főképp, hogy ezek az alkalmazkodási stratégiák mennyire sokszínűek az adott településen élők identitásának, a környező népességgel kiépült inter-etnikus viszonyainak és számos egyéb tényezőnek a függvényében. Az első talán Michael Stewart antropológiai kutatása volt, mely során egy oláh közösségbe költözve vizsgálta és írta le az adott csoport rokoni-kapcsolati viszonyait, kultúráját és szokásait, megélhetési forrásait és stratégiáit, valamint a gádzsók társadalmához fűződő viszonyát. Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde egy baranyai beások lakta faluban vizsgálták a helyi romák életét, megélhetését, a falu különböző (sváb, székely, magyar) népességéhez fűződő eltérő viszony alakulását. Durst Judit egy szegregálódó, társadalmilag leszakadó településen élő roma közösség(ek) megélhetési viszonyait, belső strukturálódását, a többségi társadalommal való viszonyát vizsgálta. Horváth Kata pedig egy borsodi település cigányok lakta telepén készített antropológiai tanulmányt az éhezéstről, melyben élelmiszer beszerzésétől a jövedelem termeléshez kapcsolódó, a háztartásvezető nőkre támaszkodó családi-közösségi kapcsolatokat írja le. Ezek a tanulmányok nemcsak impulzust adnak a háztartások közötti támogató kapcsolatok kutatásának kérdésfelvetéseihez, hanem nagyon fontos fogódzót adnak annak, aki kérdőíves adatokkal dolgozik és értelmezni próbálja a gyakran nehezen érthető, vagy könnyedén félreértelmezhető számok halmazát.

FELHASZNÁLT ADATOK

Az alább ismertetett tanulmány több adatforrásra támaszkodik. Elsősorban a Szalai Júlia 2003-2004-ben készült *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetülete* című kutatására⁵, melynek adatfelvétele 2004-ben történt, és melynek során 600, a hivatalos létminimum szintjét meg nem haladó jövedelemből élő roma és nem-roma szegény családot kérdeztek meg. A minta területileg koncentrált volt: a főváros egyik szegény kerületén kívül Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve Baranya megye legszegényebb – egyúttal romák által sűrűn lakott – térségeit ölelte fel. A minta kiválasztásában a következő szempontok játszottak szerepet: (1) a háztartásokban az egy főre jutó jövedelem a létminimum szintjét ne haladja meg; (2) magas legyen a településen a roma lakosság aránya, és (3) különböző szegénységi kockázati tényezők is képviselve legyenek (nagy-család, gyermekeit egyedül nevelő szülő, rokkantnyugdíjas, munkanél-

3 Delphoi Consulting (2004): a *Szociális kapcsolati háló skálafüggetlen modellben* in A szegénység csapdájában (delphoi Consulting, kutatás vezető: Babusik Ferenc). <http://www.delphoi.hu/>

4 Bernáth Anikó és munkatársai.

5 Szalai Júlia *A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetületei* c., 2003-2004-es kutatását az MTA Szociológiai Intézete bonyolította le és a Miniszterelnöki Hivatal és az MTA együttműködésében készítette.

küli). A kiválasztott minta tehát nem reprezentatív sem a magyarországi roma népességre, sem a magyarországi szegény népesség egészére, hanem szegénységi típusok leírására konstruált. Éppen arra alkalmas, hogy a szegénységben élők különböző helyzeteit leírja. Alkalmas továbbá arra is, hogy azonos léthelyzetben élő két etnikai csoport jellemzőit összehasonlítsa, hiszen a válaszadó roma és nem roma szegények azonos településeken, azonos körülmények között élnek, és arra is, hogy a különböző történetű roma közösségek közötti eltéréseket bemutassa. A kérdőívben több kérdés vonatkozott az etnikai hovatartozásra: én azt tekintettem roma háztartásnak, amelyben a családfő vagy/és a házastársa romának/cigánynak vallotta magát.

A kérdőív egy háztartásközi támogató kapcsolatokra vonatkozó kérdésblokkot tartalmazott: az adott háztartás tagjai nyújtanak-e anyagi, természetbeni illetve háztartásbeli-gyerekevelési támogatást bárkinek, illetve támogatja-e őket bárki. Ha igen – szociometriai távolság szerint – ki a támogató, illetve a támogatott. Ezen kívül pénzkölcsönre vonatkozó kérdések is szerepeltek: szokott-e a háztartás kölcsönhöz folyamodni, ha igen kitől, milyen gyakran és átlagosan mekkora összegű kölcsönt vett fel.

Az összehasonlító elemzéshez a KSH azonos struktúrájú adatait elemző konferencia publikációkat használtam fel, melyek szerzője Bocz János és Harcsa István. A KSH felvétele lakossági mintán készült, de a két felvétel kérdései azonosak, tehát adataik összehasonlíthatóak.

Lyukakból szőtt kapcsolati háló

Általánosságban elmondható, hogy többen kapnak, mint adnak támogatást, annak formájától függően 5-20% nyújt és 15-23% kap segítséget. Ez nyilvánvalónak tűnik, hiszen szegény és súlyosan szegény háztartásokról van szó. A pénzkölcsön ehhez képest riasztóan elterjedt: a megkérdezettek több mint 4/5-e vett igénybe, jelentős részüik vélhetően „kamatos”⁶ kölcsönt. A megkérdezettek negyede havi, vagy annál nagyobb rendszerességgel kér kölcsön, vagyis adósság-spirálban él. A kölcsönkérések 44%-a történik családon belül, 3%-a banktól, a többi – vagyis több mint fele – ilyen-olyan ismerőstől, vélhetőleg jelentős terhek mellett. Az elszegényedett roma zárványokban elterjedt uzorakölcsönök létére és jelentőségére Durst Judit etnográfiai kutatása is felhívja a figyelmet. Erre a kérdésre később visszatérek még e tanulmányban.

A támogató kapcsolatokra vonatkozó változókból készítettem egy összevont mutatót, mely minden anyagi és nem anyagi háztartásközi támogatást és segítséget tartalmaz, valamint azokat a pénz-kölcsönöket, melyek a szűk családon belül történnek⁷. Az ilyen módon meghatározott támogató kapcsolati hálóban is magas a kapcsolati vákumban élők aránya, azaz a megkérdezettek harmada (34%-a) nem kap és nem is ad

6 A kölcsönök feltételeiről nincsenek információk. Ez annyira bizalmas kérdés, hogy a kérdés sikeressége érdekében – egy kérdőíves felvétel esetében – nem tehető fel.

7 Azért éltem ezzel a meghatározással, mert kölcsönök törlesztési feltételeiről nincs információnk és a szegény családok olyan alacsony jövedelemből élnek, hogy a pénzkölcsön is támogatásnak minősíthető akkor, ha az nincs uzorakamattal megterhelve. Ez általánosságban csak a szűk családi kölcsönökre lehet igaz (bár etnográfiai kutatásokból tudunk olyan uzorakölcsönről is, amelyek akár szűk családon belül realizálódnak és bizonyára találnánk önzetlen baráti kölcsönre is példát), a mástól származó kölcsön minden bizonnyal legalább piacnál magasabb kamattal terhelt.

senkinek – sem anyagi, sem háztartásbeli, ház körüli – támogatást. 9% támogató, vagyis ad, anélkül, hogy őt bárki támogatná, és 31% azok aránya, akik úgy kapnak segítséget, hogy maguk nem támogatnak senkit. A megkérdezettek mindössze negyede él kétoldalú kapcsolati viszonyok között, vagyis úgy, hogy mindkét irányú kapcsolatokkal rendelkezik: kap és ad is valamilyen támogatást.

Három kérdés fogalmazódik meg: (1) Vajon a teljes népességhez viszonyítva jelentősek-e az eltérések: vagyis van-e a szegénységnek társadalmi-kapcsolati meghatározottsága. (2) Jelentett-e változást, és ha igen, milyen e tekintetben a rendszerváltás? Arról van-e szó, hogy egy viszonylag beszűkült kapcsolati hálóval leírható társadalom konzerválódott, vagy éppen arról, hogy a piacgazdaság körülményei között felbomlottak a korábban működő, a szegények túlélését meghatározó kapcsolati viszonyok. (3) Van-e etnikai meghatározottsága a kapcsolati hálóknak, vagyis azonos társadalmi-gazdasági helyzetben lévők között van-e különbség aszerint, hogy milyen etnikai azonossággal rendelkeznek. Az első kérdés – bár a szegénység-felvétel reprezentativitás hiánya miatt korlátozottan – KSH adatok felhasználásával válaszolható meg.

1. táblázat A különböző támogatási kapcsolat-hálókkal leírható háztartások aránya a 2004-es szegény-felvételben és a 2000-es és 1986-os KSH háztartás felvételében

	KSH, 1986 Teljes lakosság	KSH 2000 ⁸ Teljes lakosság	Szegény-felvétel 2004
Kapcsolati vákuum	30	37	34
Ad, de nem kap	24	17	9
Kap, de nem ad	8	14	32
Ad és kap is	30	32	25
N=	10.150	10.827	600

Látható, hogy az összes háztartáshoz viszonyítva markáns eltérés csupán az, hogy a szegény háztartásokban sokkal gyakoribbak az olyan egyoldalú kapcsolatok, ahol a kérdeztettek támogatást kapnak, és ritkább a teljes kapcsolati háló. Ugyanakkor – és ez fontos – nincs számottevő különbség a kapcsolati vákuummal jellemezhetőek arányában. A szegénység úgy tűnik, nem eredményez kapcsolati vákuumot, hanem inkább egyoldalú – kiszolgáltatottabb – kapcsolati viszonyokat teremt.

A második kérdésre, hogy jelentett-e változást a rendszerváltás, nem adható egyértelmű válasz, ugyanis nincs olyan adat, amely kimondottan szegényekre, vagy akár a szegényeknek egy csoportjának társadalmi kapcsolati jellemzőire vonatkozna a rendszerváltást megelőzően. Ugyanakkor a teljes lakosságot vizsgálva látható, hogy a támogató kapcsolatok hiánya, illetve az egyoldalúan kapcsolatok felé mozdultak el a háztartások közötti támogatási viszonyok. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a szegények körében másképp lenne, sőt, számításba véve a szegénység fokozódó földrajzi koncentrációját a rendszerváltást követően, valószínű, hogy a szegény háztartások is a kapcsolatok beszűkülésével és a kiszolgáltatottság növekedésével szembesültek az elmúlt tizenöt év során. Erre utalhatnak a – feljebb említett – Világbanki és hazai etnográfiai vizsgálatok eredményei is.

8 Bocz–Harcza 2001.

A harmadik kérdésre, hogy vajon van-e etnikai meghatározottsága a rokoni-közöségi kapcsolatoknak az alábbi táblázat válaszol:

2. táblázat Támogatási kapcsolatok jellemzői a roma és nem roma szegény háztartásokban

	Szegény nem roma háztartások 2004	Szegény roma háztartások 2004
Kapcsolati vákuum	29	40
Ad, de nem kap	13	5
Kap, de nem ad	30	34
Ad és kap is	28	22
N=	356	244

A számok meglepőek. A szegény roma háztartások sokkal kapcsolat-szegényebbek, mint a nem romák. A megkérdezett romák 40%-a él kapcsolati vákuumban, vagyis nem számíthat senkire, és nem nyújt senkinek akár anyagi, akár nem anyagi támogatást. A lakosság egészéhez, de még a szegény nem roma háztartásokhoz képest is a szegény roma háztartások számottevően kisebb hányada él kölcsönös támogatás viszonyai között. Mindez megkérdőjelezi azt a felfogást, miszerint a romák kiterjedt családi és közösségi kapcsolataiknak köszönhetően védettebbek a szegénységgel és az ezzel járó súlyos krízishelyzetekkel szemben, mint a hasonló társadalmi helyzetű nem romák. Hangsúlyozom, hogy ezek az adatok – lévén nem reprezentálják a roma lakosság egészét – nem cáfolnak és nem is bizonyítanak, de intőek: valami nagy gond lehet az elszegényedett roma közösségek belső kohéziójával.

A romákról kialakult közvélekedésnek és antropológiai munkáknak egyaránt elmentendő eredmények láttán⁹ joggal felmerül a kétely: vajon nem módszertani hiba okozza-e az eredményeket: nem arról van-e szó, hogy a romák természetesnek, nem pedig támogatásnak érzélik a háztartások közötti anyagi és nem anyagi, viszonyossági alapon nyújtott segítséget. Ezt a feltevés azzal cáfolható, hogy a kérdőív ezzel kapcsolatos kérdései egyenként részletezték a támogatási formákat (ruhát, élelmiszert, tüzelőt, jószágot stb. kap-e, ad-e), valamint mindegyik tartalmazta azt, hogy olyan valakinek nyújt (vagy olyan valakitől kap) támogatást, akivel nem lakik együtt. Mint minden más kérdőíves kutatás esetén, gondos megfogalmazás ellenére természetesen ezúttal sem zárható ki a kérdések másként értelmezése. Ennél alaposabb információt, meggyőződésem szerint, azonban már csak kvalitatív módszerekkel lehet gyűjteni.

Továbbgondolandó eredmény az is, hogy a megkérdezett nem roma szegény háztartások között ritkább a kapcsolati vákuum, mint romák körében. A különbségek ráadásul nem magyarázhatóak földrajzi-regionális különbségekkel, avagy mintavételi torzításokkal sem, hiszen a roma és nem roma kérdezettek ugyanazon települések lakosai, hasonlóak tehát a külső adottságaik. Ez arra utal, hogy nem jellemző, vagy legalábbis nem általánosítható jellemzője a romáknak a nagy-családos kölcsönös

9 Durst Judit egyik interjúalanyának elbeszéléséből az derül ki, hogy a támogatási hálók ott még működnek: „»Ideadjuk egymásnak, ami kell, élelmet, gyógyszert. Elfogy a só, cukor – hozzájuk megyek, idegenhez csak nem megyek. Ennyi testvér közül azért mindig van valakinek.«

támogatást biztosító rokoni közösségek jelenléte. A megkérdezett romák alig több mint egy-ötöde él ilyen viszonyok között. A rokonsági közösségek vagy eltűntek, feloszlottak, vagy pedig nem jelentenek olyan „biztonsági” hálót, mint korábban. Erre a következtetésre jutott Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde egy beás közösség falu vizsgálata során: „Az anyagi differenciálódás ezt a fajta közösségi működést alapjaiban zúzza szét. A jobb módú családok nem vállalják fel a kevésbé jó módú többséggel a vagyoni közösködést. Saját előrejutásuk, vagy inkább szinten maradásuk fontosabbá válik.(...) Az állandó munkával rendelkezők mindegyik kívül marad ...a kapcsolati rendszeren.” (Fleck–Orsós–Virág 2000: 116. o.)

Durst Judit is hasonló tapasztalt egy borsodi falu vizsgálata során: „Ezek az idézetek arról árulkodnak, hogy az egyre nagyobb nyomorban élők között – akik számára pedig a túlélést a szociális támogatások mellett a nagycsaládi kapcsolatok óvó–védő hálója teszi egyáltalán lehetővé – már lassan ezek a szolidaritási kötelek is kezdenek ‚megtépázódni‘.” (Durst 2002)

A kapcsolatok illetve azok hiányának alaposabb megértését a támogatások jellegének kettébonthatása teszi lehetővé. A kérdések a támogatások két formájára vonatkoztak: anyagi és nem anyagi jellegű támogatások szolgáltatása és fogadása. Az anyagi támogatás nem csupán pénz-támogatást és pénzkölcsönt jelent, hanem minden olyan támogatást, mely anyagi javakat tartalmaz: élelmiszer, ruházat, játék stb. Nem anyagi jellegű támogatás minden olyan segítség – háztartásbeli, időskorúak illetve gyermekek ápolása, ház-tatarozás, mezőgazdasági munka –, amelyben a munkaerőn túl közvetlen anyagi juttatás nem jelenik meg.

Az alábbi tábla mutatja, hogy a kapcsolati erőforrások ebben a felosztásban nagyon jelentősen eltérnek a 2004-es szegényfelvétel és a teljes lakosság adatainak összehasonlításában. A megkérdezett szegények alapvetően anyagi jellegű támogatásokra alapozzák támogató kapcsolataikat és láthatóan nagyon szűkösek a nem-anyagi jellegű, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló kapcsolatok.

3. táblázat Anyagi és nem anyagi jellegű támogatási kapcsolatok¹⁰ megoszlása a 2004-es szegény-felvételben és a 2000-es KSH háztartás felvételében (%)

	Anyagi jellegű támogatások		Nem anyagi jellegű támogatások	
	Szegény-felvétel 2004	KSH 2000 Teljes lakosság	Szegény-felvétel 2004	KSH 2000 Teljes lakosság
Kapcsolati vákuum	39	51	71	37
Ad, de nem kap	6	15	12	17
Kap, de nem ad	38	14	9	14
Ad és kap is	17	20	8	32
N =	600	10.827	600	10.827

10 Házimunkák (mosás, takarítás, főzés, bevásárlás), gyerekvigyázás, gyerekellátás, nehéz ház körüli munkák: (vízhordás, favágás, ásás, tüzelőhordás), kertí munkák, építkezési, lakás-karbantartási munkák (kőműves munkáktól villanszerelésen át festés-mázolásig), gépek javítása (autó-javítás), nagyobb mezőgazdasági és termény/termék-feldolgozási munkák (aratás, szüret, disznóvágás).

A tábla adatai szerint a szegény háztartások 61%-a rendelkezik valamilyen anyagi támogatási kapcsolattal – tehát ad vagy kap, esetleg ad és kap anyagi javakat, de csupán 29%-uk említett bármilyen nem anyagi – tehát háztartásbeli, gyermek- idősgondozásbeli, javítási-karbantartási – támogatást. Ezek az arányok egész másképp alakulnak a teljes lakosság tekintetében.

Az anyagi jellegű támogatási kapcsolatok tekintetében – nyilván – erősen dominál az egyoldalúan elfogadó kapcsolatok, vagyis az, hogy az adott háztartás kap pénzt, használt ruhát, élelmiszert stb. A teljes lakossághoz viszonyítva¹¹ nagyon markáns az eltérés a nem-anyagi támogatások vonatkozásában. Előfeltevésünk éppen az volt, hogy a szegények – anyagi javak híján, és „szabad” időben gazdagon – többet segítenek másoknak a háztartásban, az állatok körüli munkákban, a ház javításában, a gyerekek, öregek gondozásában, mint a nem szegények. Az adatok ennek ellenkezőjét mutatják: míg a teljes lakosság kétharmadának vannak ilyen jellegű kapcsolatai, a megkérdezett szegények kétharmada semmilyen irányú nem-anyagi támogatási kapcsolattal nem rendelkezik. Vagyis, úgy tűnik, a szegények nem csupán anyagi javaktól megfosztottan élnek, de híján vannak azoknak a közösségi köteleknek is, amelyek a pénztelenséget a kölcsönös segítség révén elviselhetőbbé tennék.

Háló és közösségek

Feltételezhető, hogy bizonyos etnikai közösségekben még élnek a tradicionális rokonsági alapon nyugvó társadalmi kapcsolati hálók, melyekben a „megkötő” (*bonding*) típusú kapcsolatok a meghatározóak, és melyek egyfajta biztonsági hálóként alapvető szerepet játszhatnak. Az is sejthető, hogy a környező társadalomba beolvadtak esetében ezek a hálók feloszlottak, kérdés viszont, hogy helyükbe léptek-e újabbak, és ha igen ezek milyenek. Felváltották-e a szoros „megkötő” jellegű kapcsolatokat a társadalmi érvényesülésben jobban kamatoztatható „hídszerű” (*bridging*) és „átívelő” (*linking*) kapcsolatok. Kínálkozik a kérdés: vajon milyen tényezők határozzák meg azt, hogy rokoni-közösségi kapcsolatok megszűnését új típusú kapcsolati háló kialakulása, avagy kapcsolati vákuum követi.

A felhasznált kutatás elsősorban szegénységvizsgálat volt, tehát nem volt központi szempontja a roma és nem roma háztartások kapcsolat-hálójának feltárása. A kutatás tervezői ugyanakkor nagyon körültekintőek voltak, mikor úgy döntöttek, hogy történeti és etnikai szempontok szerint is vegyes mintát állítanak össze. Az adatok ezen tulajdonságát kihasználva megvizsgálható az is, hogy milyen különbségek jellemzik az eltérő történelemmel, területi adottságokkal, identitással rendelkező romákat. A kutatás három terepe alapvetően eltérő közösséget takar: Baranya megyei községekben elsősorban (de nem kizárólag) beás cigányok élnek. Borsod-Abaúj Zemplén megye községeiben döntően olyan romák élnek, akiket az 1950-60-as évek szocialista nagyiparosítása, a biztos munka lehetősége vonzott a régióba, és akik a rendszerváltással alapvetően veszítették el korábbi megélhetésük alapjait. Az adatfelvétel harmadik része a főváros belvárosában készült, amely egy nagyon mobil, gyakorta migráns és nagyon vegyes roma népességet takar.

11 Az összehasonlítást a KSH azonos kérdéseit tartalmazó 2000-ben készült lakossági felvétel teszi lehetővé.

Az a megfontolás vezérelt, hogy kiderítsem van-e kapcsolati vonzata annak, hogy valaki urbanizált vagy falusias környezetben él és annak, hogy melyik régióban él. Így három csoportra bontottam megkérdezetteket: városi lakosok, Baranyai községek lakói, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei (későbbiekben BAZ megye) községek lakói.

4. táblázat Roma és nem roma szegények kapcsolati jellemzői az egyes területeken

	Roma szegények			Nem roma szegények		
	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)
Kapcsolati vákuum	43	44	21	32	28	22
Ad, de nem kap	4	7	2	12	20	7
Kap, de nem ad	39	31	24	30	37	22
Ad és kap is	14	19	52	26	15	49
Összesen (N-)	109	93	42	201	86	69

A csak romákra vonatkozó számsor nézve látható, hogy nem az urbanizált versus falusias közeg jelenti a kapcsolati viszonyok tekintetében a törésvonalat, hanem az, hogy baranyai, vagy borsodi településről van-e szó. Látható, hogy a zömében beások lakta baranyai falvakban a teljes kapcsolati hálóban élő cigányok aránya közel háromszorosa az urbanizált és a BAZ megyei községekben élő romákhoz viszonyítva. Nincs tehát különbség az urbanizált környezetben élő és a borsodi falvakban élő romák között, miközben a baranyai és a borsodi roma háztartások között igenis van. Az igazán hűsbavágó különbség a kapcsolati vákuumban élők arányában látható: a baranyai falvakban élők között fele akkora a vákuumban élők aránya, mint a másik két terepen. És ez a különbség csak a romákra igaz! A táblázat nem romákra vonatkozó adataival összevetve látható, hogy a nem roma szegények körében nincsenek jelentős különbségek a kapcsolatok híján élők arányában.

Mi lehet a magyarázat ezekre a különbségekre? Erre a jelenleg rendelkezésre álló adatok nem képesek választ adni, csupán hipotézist tudok megfogalmazni: a különböző területeken élő romák eltérő története, a környező lakossághoz fűződő korábbi és jelenlegi viszonya, és a romák identitása. Gazdasági különbségekkel nehéz magyarázni, mivel mindkét régióban élők a korábbi szocialista nehézipar segéd munkásai voltak, akiknek jövedelmét és megélhetési stratégiáit a rendszerváltás alapvetően megingatta. A baranyai falvakban zömében beások laknak: ebben a régióban történetileg sokkal kooperatívabb együttélés jött létre romák és nem romák (elsősorban magyarok és svábok) között. Egy baranyai faluban végzett kutatásból tudjuk, hogy itt – bár oszlóban van – a mai napig létezik az a fajta együttműködés, amely ugyan patrónus-kliensi viszonyt jelent romák és nem romák viszonyában: ez megbízható, bármikor rendelkezésre álló munkaerővel látja el a „parasztokat” és krízis helyzetben is biztonságot jelent a romáknak. Itt valószínűleg működik egyfajta védőháló funkciója a közösségeknek – legyenek mégoly szegények és a modernizáció tekintetében mégoly elmaradottak is. Az is nyilvánvaló, hogy ebben a tekintetben az elmúlt évtizedek legnagyobb vesztesei azok a roma emberek, akiket a szocialista nagyipar magába szippantott. Egy kiszámíthatóbb, stabilabb lét reményében költöztek a borsodi ipari régióba, és a munkahelyek megszűnése után – lévén képzetlen és anyagi javak híján

immobilak – súlyosan elszegényedtek, elszigetelődtek. Nekik már nincsenek meg azok a hagyományos társadalmi kötelekeik, amelyek a szegénység kríziseit segítettek túlélni, és úgy tűnik – a szó funkcionális értelmében – új kapcsolatok, közösségek nem alakultak ki. Ez persze faluról falura változhat, sőt egy falun belül is kialakulhat több, egymás mellett élő, ám egymással kapcsolatban nem lévő cigány közösség. A támogató és kamatoztatható kapcsolatok jelenléte elsősorban történeti adottságok függvénye lehet, és igen-igen differenciált nem csak romák, de régióon belül, sőt, akár egy településen belül is.

Van-e a kapcsolatoknak köze a boldoguláshoz?

Úgy tűnik, a tradicionális közösségek helyettesíthetetlen kapcsolatokat jelentenek, de vajon jobb-e életminőségük, jobban boldogulnak-e, mint azok, akik kikerültek az ilyen típusú közösségekből. A hagyományos közösségek gyakorta épphogy gátolják tagjaikat abban, hogy ki tudjanak emelkedni a kilátástalannak tűnő szegénységből, hiszen a tradíciók nemcsak támaszt nyújtanak, de erősen korlátozzák is az egyént. A szakirodalomban kizárólag „erős kötésnek” (Granovetter: 1991) nevezett szoros és kölcsönös családi rokoni kötelekeken nyugvó kapcsolati háló korlátozó erejére az amerikai és a magyar irodalomban egyaránt találunk példát: több kutató felhívja a figyelmet arra, hogy a kizárólag ilyen kapcsolatokra támaszkodó közösségek tagjainak mobilitása, gazdasági sikeressége korlátozott éppen amiatt, mert a közösségi szolidaritás kötelezi, hogy javait megossza a csoport tagjaival. *„Az egyének annyira zártak lehetnek, hogy ezután elveszítik a gyenge kötések kiterjesztésével járó előnyöket. Ez talán még egy olyan tényező lehet, ami a szegénységet önfenntartóvá teszi.”* (Granovetter: 1991) Ezt a jelenséget sokan részletezték valóságközelben: Stack 1974; Stewart 1994; Fleck et al. (2000);¹² Durst (2002); Békési (2003).

A boldogulás, a sikeresség meghatározása és mérése nagyon nehéz; különösen a szegény és lecsúszó családok körében. A jövedelem önmagában nem megfelelő mérőeszköz, hiszen az eleve alacsony. A boldogulás és a sikeresség három értékelhető dimenzióját találtam: szubjektív dimenzió (hogyan élik meg helyzetüket az érintettek), objektív dimenzió (milyen az anyagi helyzetük) és a jövőkép dimenziója. A szubjektív dimenziót annak alapján mérem, hogy hogyan értékeli a megkérdezettek helyzetük alakulását a korábbi évekhez viszonyítva. A második dimenziót nem pusztán a jövedelemmel, hanem a jövedelem szerkezetével, vagyis azzal érzékeltetem, hogy mekkora a különböző stabil és változó bevételek aránya, valamint a potenciális jövedelemszerzési kapacitása egy háztartásnak. A harmadik dimenziót, a jövőképet egyetlen eszközzel, a

12 Fleck Gábor és Virág Tünde beás közösségekben végzett megfigyelései erre utalnak: *„A gilvánfai beás családok többsége (...) ma is a hagyományos közösségi szabályok között próbálja élni életét. Ez azonban súlyosan megterheli a feltörni próbáló családokat. A szűk források következtében ugyanis az emelkedés csak egy-egy család számára adott. A családi, közösségi kapcsolatok viszont ezt az egyéni utat szinte lehetetlenné teszik.”* (1998: 20) Vagyis a felemelkedésnek egy elszegényedett közösségben inkább akadálya, semmint elősegítője a kiterjedt és tartalmas rokoni-baráti, „megkötő” kapcsolati háló. Ez Michael Stewart oláh közösségben végzett antropológiai kutatómunkájának megfigyeléseit támasztja alá: ő is azt írja, hogy akinek valamilyen jövedelme, vagyona van, azt a közösség szabályai szerint meg kell osztania a többiekkel. Az amerikai gettóban is hasonló jelenséget ír le C. Stack (1974), az anyagi javakat folyamatosan meg kell osztani, így félretenni, felhalmozni lehetetlen e közösség tagjai számára, vagy ha valaki ezt teszi, kikerül a szolidaritási hálóból.

gyermekük jövőjével kapcsolatos elképzeléseik és terveik alapján közelítem. E mögött az a feltevés húzódik meg, hogy az igazi kilátástalan nyomor az, amikor a családok már gyermekük felemelkedésének lehetőségével sem kalkulálnak. Amíg a gyerekek jobb jövőjébe vetett hit él, addig van pozitív cél és kitörési igény egy családban.

A „sikeresség” objektív dimenziója

Nyilvánvaló mércéje lehetne a sikerességnek az egy főre jutó jövedelem, vagy bármilyen más – a háztartás anyagi helyzetét leíró – adat. A felmérés azonban kizárólag szegény családok körében készült, tehát nyilvánvaló, hogy a jövedelmi különbségek nem jelentősek. Az egy főre jutó jövedelem egyszeri adata helyett három kérdésre koncentrálok: a jövedelem szerkezetére, arra, hogy részt vesz-e a háztartás az alkalmi munka piacán, valamint a háztartás eladósodottságra. Ez a három szempont együttesen jó megközelítést adhatja annak, hogy az adott háztartást a reménytelenül leszakadt szegénység jellemzi, avagy képes előnytelen anyagi helyzetét kompenzálni.

Az alábbi tábla adatai a cigány és nem cigány háztartások jövedelemszerkezetét hasonlítja össze:

5. táblázat Egyes jövedelemforrások részesedése az egy főre jutó átlagos jövedelemből etnikai identitás szerint

	Roma	Nem roma
1. Munkahelyi jövedelem/fő	17%	22%
2. Napszám/fő	5%	2%
3. TB jövedelem/fő (nyugdíj, gyerek támogatás, táppénz)	50%	56%
4. Munkanélküliségi segély/fő	8%	5%
5. Privát források	1%	2%
6. Szociális támogatás/fő	19%	13%
Összesen	19.657	26.435

Az sajnos nem meglepő a hazai cigányság helyzetét kicsit is ismerők számára, hogy még a szegény „mintán” belül is a romák egy főre jutó átlagos jövedelme számottevően alacsonyabb – kevesebb, mint háromnegyede – a nem roma szegények átlagos jövedelmének. Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy hogyan aránylanak egymáshoz a munka-jellegű és az állami ellátó-rendszerekből származó jövedelmek, azt tapasztalhatjuk, hogy ellentétben a közhiedelemmel a roma és nem roma szegények között gyakorlatilag nincs különbség. A nem roma szegény háztartások munkából származó jövedelme (1+2) átlagosan a teljes jövedelem 24%-a, míg a romáknál ez az arány 22%. Az újra-elosztó rendszerből származó jövedelem (3+4+6) a teljes jövedelem háromnegyedét teszi ki mindkét csoportnál. Van azonban két lényeges különbség:

1. A munka jellegű jövedelmeken belül a bizonytalan és rosszul fizetett alkalmi munkák (napszám) részesedése két és félszerese a romáknál a nem roma szegényekhez viszonyítva.

2. Az újraelosztásból származó jövedelmek esetében is hasonló tendencia bontakozik ki: a romák sokkal inkább szorulnak a helyi önkormányzatok által esetleg elbírált, tehát bizonytalan létű és összegű szociális támogatásra, mint a központi költségvetésből finanszírozott biztos és előre kalkulálható összegű társadalombiztosítási juttatásokra. Ráadásul a szociális támogatások gyakorta a támogatottak lojalitásán múlik, így az arra szorulók ki vannak téve a hivatalnokok jóindulatának és esetleges előítéleteinek (Szalai 2005). Félreértés ne essék: a roma háztartásoknak nyújtott szociális segélyek számszerű összege (3735 Ft) alig magasabb, mint a nem roma szegényeknek juttatott szociális segélyek (3437 Ft), csupán a jövedelemstruktúrában való részesedése – az alacsonyabb háztartási jövedelmek miatt – magasabb.

A szegény roma háztartásoknak tehát nem csak jóval alacsonyabb az egy főre jutó átlagos jövedelme a nem roma szegényekhez viszonyítva, hanem a jövedelem szerkezetében magasabb a bizonytalan létű és összegű, a kiszolgáltatottságot növelő bevétel. A százalékos eltérés talán nem tűnik lényeges különbségnek, de abban a háztartásban, ahol az egy főre jutó átlagos jövedelem nem éri el a húszezer forintot, a tíz százalékos eltérés jelentős és alkalmasint a család elemi megélhetését kockáztatja az, ha egy hónapban ekkora összeg elmarad. Legalább ilyen súlyos probléma a kiszolgáltatottság: vagyis az alkalmi munkaadóknak történő feltétel nélküli munkavállalás kényszere és az önkormányzati hivatalnokokkal való „jó kapcsolat” fenntartásának béklyója. Mindent úgy, hogy az önkormányzat előtt titokban kell maradnia az alkalmi munkajövedelmeknek, hiszen az a jogszabályok értelmében szociális támogatásokból történő kizárással jár. De vajon tapasztalható-e eltérés a különböző jövedelmi források arányában a különböző háttérű és törénetű roma csoportok esetében.

6. táblázat Az egyes jövedelemforrások részesedése az egy főre jutó átlagos jövedelemből a roma háztartásokban

	Urbanizált közeg	BAZ megyei község	Baranyai község
Munkahelyi jövedelem/fő	26%	10%	23%
Napszám/fő	6%	5%	9%
TB jövedelem/fő (nyugdíj, gyerektámogatás, táppénz)	39%	38%	30%
Munkanélküliségi segély/fő	6%	14%	16%
Privát források	2%	1%	1%
Szociális támogatás/fő	21%	33%	21%
Összesen (Ft/fő)	23.600	15.425	20.128

A különbségek látványosak: míg az urbanizált közegben és a baranyai falvakban a jövedelmek körülbelül harmada munka jellegű jövedelem, addig a borsodi falvakban csak 15% a munkából származó jövedelem aránya. Egyértelmű, hogy ők vannak a leginkább kiszolgáltatott helyzetben: amellet, hogy jövedelmük szignifikánsan alacsonyabb a többi csoporthoz viszonyítva, jövedelemszerkezetük is nagyon előnytelen: a háztartás jövedelemének harmada a helyi önkormányzat (általában igen korlátozott) lehetőségein és jóindulatán múlik, és úgy tűnik sokkal kisebb az alkalmi munkavállalási lehetőség is. Egy másik kérdés kapcsán kiderül, hogy míg a baranyaiak több mint

fele tudott alkalmi munkából származó jövedelemhez jutni, addig a borsodiak mindössze harmada nyilatkozott úgy, hogy az elmúlt három hónapban végzett alkalmi munkát. Ez a jövedelem eloszláson is látszik: a borsodi községekben lakók jövedelmében 5% az alkalmi munkából származó jövedelem aránya, míg a baranyaiaknál ez az arány közel kétszeres. Borsodban élő romák tehát hátrányt szenvednek az alkalmi munkák piacán is: valószínű, hogy nem rendelkeznek azokkal a kapcsolatokkal, melyek az eseti munkához és jövedelemhez szükségesek. A baranyai, zömében beások által lakott településeken viszont még működnek azok a kapcsolatok, „gyenge kötések”, amelyek a munka megszerzéséhez elengedhetetlenek: „*A megélhetési stratégiák kiválasztásában alapvető jelentősége van a korábbi megélhetésnek, illetve az utcán túlnyúló kapcsolatoknak. A korábbi munkakapcsolatok segíthetnek bizonyos rendszeres és alkalmi munkák illetve egyéb javak, előnyök megszerzésében.*” (Fleck et al. 2002)

Végül az eladósodottság tényét is érdemes összehasonlítani, hiszen a terepmunkák tapasztalatai azt mutatják, hogy a leszakadó településeken elterjedt a magánemberek által nyújtott uzsorakölcsön.

7. táblázat Milyen gyakran kérnek kölcsönt a háztartások

	Roma háztartások			Roma háztartások összesen	Nem roma háztartások
	Urbanizált község	BAZ megyei község	Baranyai község		
Soha	24	2	7	13	25
Ritkán	38	33	42	39	48
Havonta	30	38	33	34	25
Hetente	6	26	7	14	2
Összesen	109	93	42	244	356

A táblázat több fontos összefüggést mutat: egyrészt azt, hogy a roma szegény háztartások sokkal inkább függenek a pénzkölcsöntől, mint a nem roma szegény háztartások. Ennek okát nem tudom, az mindenesetre valószínű, hogy ez összefüggésben lehet az alacsonyabb jövedelmükkel és a források nagyobb kiszámíthatatlanságával. Ugyanakkor nagyon jelentősek a romák közötti különbségek: vagyis nem mondhatjuk, hogy ez egy „etnikai” sajátosság. Az urbanizált községben élő romák a nem romákhoz hasonló módon vannak eladósodva, míg a pénzkölcsön a községekben és azon belül is borsodban nagyon elterjedt. A borsodi falvakban élő szegény roma háztartások kétharmada kényszerül havi, vagy annál nagyobb rendszerességgel kölcsönre, vagyis adósságszpirálban él. Baranyában ebből a szempontból is jobb a helyzet, bár itt is jelentős az eladósodottak aránya, de nem sokkal nagyobb, mint a hasonlóan szegény népesség esetében.

Az eladósodottság fontos jellemzője, hogy ki a hitelező: mást jelent a szülőkkal, gyerekekkel, mint egy idegennel szembeni adósság. Ebből az összehasonlításból derül ki egyértelműen a borsodiak súlyos leszakadása: nemcsak, hogy sokkal nagyobb arányban vannak eladósodva, de a tartozás elsősorban (29%-uk) távoli ismerőssel, idegennel szemben áll fenn (baranyai romák csupán 12%-a rendelkezik ilyen adóssággal), és sokkal kevésbé számíthatnak családjukra (borsodiak 36%-a tud a családjától

kölcsönözni, míg a baranyaiak 51%-a) e téren. Ráadásul, minél gyakoribb a kölcsönfelvétel kényszere, annál inkább kényszerülnek idegentől pénzhez jutni. Ismerve a te-repmunkák eredményeit, azt sem alaptalan feltételeznünk, hogy a hetente, havonta „ismerőstől” pénzkölcsönt kérő borsodi romák uzsorakölcsönt kapnak, és reménytelenül belevesznek az adósságspirálba, amelynek vége inkább előbb, mint utóbb minden ingó és ingatlan vagyonuk elvesztése. Így beszél erről Durst Judit egyik interjúalánya az uzsorahitelező kétféle megítéléséről: *”Úgy hét éve, a szomszéd faluban lakó cigány kocsmáros hozta divatba (a kamatos pénzt), amikor ez a nagy elszegényedés egyre több családot érintett. A kocsmáros a múlté, P. viszont a jelené. P. most a ‘Báró’. Együtt mulat a környék helyi elitjével, a K.-i polgármesterrel. Ő a cigányok kizsákmányolója, de ő, aki a megélhetést is biztosítja számukra.”* (Durst 2002)

A szubjektív dimenzió

Más európai országokkal összehasonlítva Magyarországon általában elégedetlenek az emberek saját helyzetükkel. Egy szegények körében végzett felmérésnek tehát nem lehet meglepetés-értékű eredménye az, ha a válaszadók zöme helyzetének rosszabbodásáról nyilatkozik. Az összehasonlítás mégis sokatmondó:

8. táblázat Saját helyzet értékelése a roma és nem roma háztartásokban

	Roma szegények			Nem roma szegények		
	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)	Urbanizált (%)	BAZ megyei község (%)	Baranyai község (beás) (%)
Romlott	70	85	62	55	71	68
Nem változott	22	12	29	32	19	26
Javult	6	3	10	11	8	11
Összesen (N=)	109	93	42	201	86	69

A roma válaszadókat tekintve látható a zömében beás községek lakóinak válasza mutatnak elérést, vagyis megint csak nem a falusias – urbanizált környezetben élés a választóvonal. Ezzel szemben a nem romák esetében a szubjektív helyzetértékelés az urbanizált és falusias környezetben élők között jelentős, vagyis elsősorban a valós anyagi helyzet függvénye: társaikhoz viszonyítva valóban jobb körülmények között és magasabb jövedelemből élnek az urbanizált községben élők.

Jövőkép – a gyerekek

A feltevés, hogy egy-egy helyi közösség jellege nagyban befolyásolja az oktatással és a gyerekek jövőjével kapcsolatos családi stratégiákat és döntéseket. A kérdőívben feltették a gyakran használt “három kívánság” kérdést, vagyis azt, hogy mit kívánnak az életben, mi az a három dolog, amit leginkább szeretnének megvalósítani. A kérdésre spontán válaszok érkeztek, ezt azért fontos hangsúlyozni, mert így nyilván-

való, hogy a válaszadók nem egy előre készített listából választhattak, hanem valóban a legfontosabbnak vélt kívánságaikat fogalmazták meg. Az alábbi ábra azok arányát mutatja, akik a gyermekeik tanulásával, sikerével kapcsolatos vágyakat említettek.

9. táblázat A gyerekek iskoláztatásával, sikerével kapcsolatos vágyakat említők aránya a gyerekes családok körében

	Roma szegények	Nem roma szegények
Urbanizált	33%	20%
BAZ megyei község	16%	18%
Baranya megyei község	28%	16%
Totál	24%	19%
N=	244	356

Az első meglepő, vagy legalábbis a közhiedelemnek ellentmondó tény, hogy a romák számottevően nagyobb arányban említenek gyermekeik tanulmányaival, sikerével kapcsolatos vágyakat, mint a nem roma szegények. Az is nyilvánvaló, hogy a közösség jellegének igenis nagyon jelentős hatása van a gyerekekkel kapcsolatos vágyakra. A baranyai falvakban élő romák esetében a feltörekvő referenciacsoport és a lehetőségek jelenléte lehet a gyerekekkel kapcsolatos magasabb elvárások magyarázata. Látható, hogy ebből a szempontból is a legrosszabb a leszakadó borsodi falvakban élő romák vannak. Közülük szignifikánsan kevesebben említettek a gyerekek jövőjével kapcsolatos kívánságot. A nem romák meglepően kis számban kívántak gyermekeikkel kapcsolatban és a különbségek sem jelentősek.

A kérdezetteknek arra is válaszolniuk kellett, hogy milyen végzettséget képzelnek el gyermekük számára. Egyértelmű a kapcsolat: a baranyai romáknak magasabbak a gyermekeikkel kapcsolatos elvárásaik, mint a borsodiaknak.

E különbségekben bizonyára meghatározó szerepet játszik az, hogy a megyében számos, a roma gyerekek oktatásával kapcsolatos sikeres kezdeményezés indult a 90-es években és eresztett gyökeret mostanra. Ezek az intézmények, illetve a mögöttük álló elhivatott értelmiségiek bizonyosan hatással vannak arra, hogy a baranyai családokban nagyobbak a gyerekek oktatásával kapcsolatos elvárások. Erről a beás közösségben végzett kutatás (Fleck et al. 2000) is említést tesz: a továbbtanulás, mint megélhetési stratégia éppen a legszegényebb családokban van jelen. Az is tény ugyanakkor, hogy nem elég az elhivatott tenni, vágyó iskola-alapító értelmiség: számos hasonló kezdeményezés indult meg Borsod megyében is, éppen a baranyaiak mintájára, de egy sem tudott gyökeret eresztetni, tartósan eredményeket elérni.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az adatok korlátozottsága ellenére is látható, hogy a romák belső társadalmi kohéziója megbomlott: nem működnek azok a támogató kapcsolatok, amelyek a szegény családok életét elviselhetőbbé és a szegénység krízishelyzeteivel szemben ellenállóvá tehetnék. Sőt, minél inkább marginalizálódott egy háztartás, annál kevésbé léteznek

támogató viszonyok. Mindez a nem roma szegényekre nem igaz, vagyis a romák a többi szegényhez képest is többet veszítettek amúgy is szűkös társadalmi kapcsolataikból. Általában igaz a magyar népeiségre, hogy a rendszerváltást követően beszűkültek a támogató kapcsolati hálójuk, különös tekintettel a nem anyagi támogatásokra, de a roma szegény népeiségnél ez a tendencia hatványozott. Erre az etnográfiai – antropológiai kutatások is utalnak: a baranyai és a borsodi településen végzett terepmunkák egyaránt leírják azt, hogy a rendszerváltást követően, az anyagi differenciálódás súlyosan megnyirbálja a korábban működő közösségi kapcsolatokat: a sikeresebb családok, a „kiemelkedettek” elhagyják a közösséget, megtagadják romaságukat és nem vesznek részt tovább a szolidaritáson alapuló kapcsolati rendszerben. Így a közösségekben a legszegényebbek maradnak csupán: *„Az anyagi differenciálódás ezt a fajta közösségi működést alapjaiban zúzza szét. A jobb módú családok nem vállalják fel a kevésbé jó módú többséggel a vagyoni közösködést. Saját előrejutásuk, vagy inkább szinten maradásuk fontosabbá válik”* (Fleck et al. 2000: 116. o.). *„A kiemelkedettek ugyanis bizonyítani igyekeznek, hogy ők, akik magukat már nem tartják cigánynak, semmiféle kapcsolatban nem állnak a láposi cigányokkal. (...) A ‘kiemelkedettek’, illetve a kiemelkedni vágyók esetében már nem is lehet beszélni nagycsaládi támogató kapcsolat-hálóról.”* (Durst: 2002)

Ugyanakkor a számok arra utalnak, hogy szegény roma népeiség is igen differenciált kapcsolataik jelenlétét és „használhatóságát” illetően. Láthattuk, hogy a hasonlóan szegény baranyai, borsodi falusiak és az urbanizált közegben élők között nagyon jelentős különbségek vannak mind kapcsolataik kiterjedtségét, mind azok következményeit tekintve. Szinte minden vizsgált szempont szerint, a várttal ellentétben, nem az urbanizált és falusias közeg jelenti a törésvonalat, hanem a regionális különbségek. Vagyis a háztartásközi támogató kapcsolatok kiterjedtsége, a jövedelem szerkezete, a jövedelemszerző munkához való hozzáférés, az eladósodottság, a jövőkép mind-mind nagyobb különbséget mutat borsodi és baranyai falusi romák, mint a falusi és urbanizált közegben élők között.

Ennek okát nem tudom, csak sejtem. Hipotézisem az, hogy a baranyai falvakban élő, zömében beás cigányok képesek voltak még valamelyest megőrizni tradicionális létük írmagját; körükben, ha megtépázva is, de még működnek valamelyest a közösségen belüli és a cigány soron túlnyúló, a „parasztokhoz” kötődő kapcsolatok. Vagyis körükben az „erős kötések” mellett „gyenge kötések” is élnek. A borsodi falvakban élő romák „közösségei” ezzel szemben sokkal inkább szétesettek. Ezek vagy már eleve nem is voltak közösségek, csupán a szocialista iparosítás időszakában az ország különböző részeiből odavándorolt emberek együttese, vagy ha volt is közösség, nagyon megtépázódtak. Az adatok azt mutatják, hogy a borsodi falvakban élő romák minden szempontból kiszolgáltatottabbak és elesettebbek a hasonlóan szegény baranyai beásokhoz viszonyítva: nagyobb a szegénység, nagyon kedvezőtlen a jövedelem-szerkezet, alig-alig jutnak alkalmi munkalehetőséghez és a gyerekeik jövőjével kapcsolatos elképzeléseik is sokkal korlátozottabbak. Ők azok, akiknél nagyon elterjedt az adósságspirál: a borsodi községekben élő romák kétharmada havonta vagy még ennél gyakrabban kényszerül pénzkölcsönre és a harmaduk távoli ismerőstől vagy idegentől (a helyi viszonyok ismeretében tehát uzsorakamatra) kap pénzt.

Feltevéssem, melynek igazolása/cáfolata egy következő kutatás tárgya lehet, hogy a borsodi falvakban élő romák legnagyobb hátránya a baranyaiakkal szemben a „gyenge

kötések” hiánya, vagyis az, hogy ott megszakadt, vagy ki sem alakult a „parasztokkal” olyan egymás számára kölcsönösen fontos és valamelyest előnyös viszonyrendszer, amelyre építve a munkanélküliség által érintettek kiutat kereshetnek. Mindeközben abban is bizonyos vagyok, hogy ez is differenciált, nem általánosítható jellemzője egy-egy régióknak.¹³

A fenti elemzés – révén másodelemzés – felhasználható forrásait tekintve korlátozott így sok kérdésre nem képes válaszolni. Csak néhány azok közül, melyeket további kutatásra méltónak gondolok: még mindig nem tudunk semmit arról, hogy a különböző jellegű kapcsolatok – etnikai vonalakat átszelő illetve közösségen belül maradók, illetve a „erős” és „gyenge” kötések – hogyan befolyásolják az elszegényedett romák lehetőségeit, formális és informális munkaerő-piaci helyzetét, megélhetési stratégiáit. Mindez azért is volna fontos tudni, mert ha kiderül, hogy társadalmi kapcsolatok híján nem létezik munkaerő-piaci-, oktatási-, lakókörnyezeti integráció, akkor mindez a roma lakossággal kapcsolatos „politikákat” is meg kell határozza. Már most látszik, hogy miért vannak kudarcra ítélve azok a foglalkoztatási és egyéb „roma” és a „halmozottan hátrányos helyzetűeket célzó” programok, amelyek nem számolnak a kapcsolatok erejével. Az is érthető, hogy miért sikeresebbek azok a programok, melyek a romák társadalmi kapcsolatainak megerősítésével kísérli meg a munkaerő-piaci-, oktatási integrációt előmozdítani. Elég csupán a „roma munkaügyi referensek”,¹⁴ „roma tanárasszisztensek”,¹⁵ roma kistérségi koordinátorok¹⁶ és a „roma pedellus”¹⁷ programjaira gondolni, amelyek azzal tettek látványos lépést a romák integrációja terén, hogy a roma közösség és a többségi intézmények közé roma összekötőt, közvetítőt helyeztek el. Ezzel párhuzamosan az is nyilvánvaló, hogy tovább kell gondolni azt, hogy milyen módon bővíthető a társadalom peremére szorult emberek kapcsolati hálója.

IRODALOM

- Anderson, E. (1976): *A Place on the Corner*. Chicago: Chicago University Press
 Békési Á. (2003): *Muzsikások*. Budapest: Pont Kiadó.
 Bocz J.–Harcza I. (2001): *The Characteristics of the Interhousehold Transactions in Hungary in the Mid-Eighties and the Late Nineties*. Budapest: Sunbelt XXI – International Sunbelt Social Network Conference.

13 Durst Judit (2002) hasonlított össze két egymás mellett elhelyezkedő települést Borsodban, ahol gyökeresen eltérő helyzetben éltek a cigányok: az egyik településen a kirekesztettség, mélyszegénység, míg a másikon a „parasztokkal” való egyenrangúság, gyarapodás, jómód és szolidaritás jellemezte az inter-etnikus viszonyokat. A két település története nagyon hasonló, az egyetlen különbség a nagy- és dédszülők megélhetési forrása: az egyik településen kereskedő cigányok leszármazottai, míg a másikon napszámosok utódai élnek. Valószínű, hogy a kereskedésből élők egyenrangú viszonyban, míg a napszámosok kliens-patrónusi viszonyban voltak a „parasztokkal” és ezek a kapcsolatok történetileg meghatározták a két népesség viszonyát.

14 Autonómia Alapítvány.

15 OFA.

16 SuliNova.

17 Munkaügyi Központ.

- Cox, D.–Eser, Z.–Jimenez, E.: (1997): Family Safety Nets during Economic Transition. In Klugman ?. ed.: *Poverty in Russia: Public Policy and Private Responses*. Washington D.C.: World Bank.
- Delphoi Consulting (2004): A szegénység csapdájában. <http://www.delphoi.hu/>
- Dudwick, N.–Kuehnast, E.(2002): *Better a Hundred Friends than a Hundred Rubles? Social Networks in Transition*. World Bank Economists' Forum, II.: 51–88.
- Dudwick, N.–Gomart, E.–Marc, A (2003): *When Things Fall Apart: The Study of Poverty in the Former Soviet Union 1993–1999*. Washington D.C.: World Bank. www.worldbank.org
- Durst J. (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kiskisfalusi cigány közösségben. *Esély*, 4.
<http://www.szochalo.hu/folyiratok/hircentrum/article/101419/1294/>
- Fleck G.–Virág T. (1998): Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül – belül. *Szociológiai Szemle* 1998/1. <http://www.mtapti.hu/mszt/19981/#01>
- Fleck G.–Virág T. (2004): Élet a Bodza utcában. In Szuhay P. szerk.: *Roma antropológia*. Szöveggyűjtemény. DVD-Rom. Phare-ICSSZEM: Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért.
- Fleck G.–Orsós, J.–Virág T (2000): Élet a Bodza utcában. In Kemény I. (szerk.): *A romák/ cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTAKI, Budapest
- Granovetter, M. (1991): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Horváth Kata (2006): Gömbalja, barlanglakás, éhség, találkozás, szegény: egy konfliktus kulcsfogalmainak kulturális antropológiai értelmezése. In *Roma Antropológia*. Szöveggyűjtemény (szerk) Szuhay Péter. *Roma antropológia. Közösségi tanulmányok*. Szöveggyűjtemény. Kalter, F. (2005): *The Second Generation in the German Labor Market. What is Wrong with Turks?* Conference paper at “Whither social capital?” London: South Bank University.
- Kalter, F. (2005): *The Second Generation in the German Labor Market. What is Wrong with Turks?* Conference paper at “Whither social capital?” London: South Bank University.
- Narayan, D. (1999): *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*. Policy Research Working Paper 2167. World Bank.
- Putnam (1993): *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press
- Rose, R. (1998): *Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Network in Russia. Social Capital Initiative*. Working Paper 15. World Bank. www.worldbank.org
- Stack, C. (1974): *All Our Kin*. New York: Basic Books.
- Stewart, M.S. (1994): *Daltestvérek*. Budapest: T-Twist–Max Weber Alapítvány.
- Szalai J. (2005): Jóléti fogda. In Neményi M–Szalai J. szerk.: *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest: Új Mandátum.
- Szuhai P. szerk. (2006): *Roma antropológia. Közösségi tanulmányok. Szöveggyűjtemény*. In Fátyol T. et al.: *A roma kultúra virtuális háza*. DVD-Rom. Phare-ICSSZEM: Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért.
- Woolcock, M. (1998): Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27.